

بازخوانی اصول اخلاق پزشکی با اندیشه محمد بن زکریای رازی

اکبر آقایانی چاوشی*

چکیده

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی با تتبع و بررسی در کتاب‌های: *الحاوی فی الطب*، *المنصوری فی الطب و اخلاق الطیب* که از آثار مهم رازی است، اولاً: دستورالعمل‌ها و توصیه‌های اخلاق پزشکی وی را در سه حیطه دسته‌بندی کرده است: الف) ویژگی‌های شخصیتی پزشک، ب) تعامل استاد و دانشجو، ج) تعامل پزشک و بیمار. ثانیاً: مبنای توصیه‌ها و دستورالعمل‌های اخلاقی رازی در حیطه تعامل پزشک و بیمار را شش اصل اخلاقی: توکل به خدا، سودرسانی، عدم آسیب رسانی، امانت‌داری، شفقت و عدالت که از اصول مهم اخلاق پزشکی به‌شمار می‌رود دانسته است. این اصول شش‌گانه در مقایسه با اصول اخلاق زیست پزشکی مغرب زمین، مزیت و فراوانی قابل ملاحظه‌ای دارد. زیرا اصول اخلاقی رازی علاوه بر آنکه دربرگیرنده سه اصل از اصول چهارگانه اخلاق زیست پزشکی غربی است، سه اصل اخلاقی «توکل به خدا»، «شفقت» و «امانت داری» را مورد توجه قرار داده است که در اخلاق زیست پزشکی غربی مورد توجه نبوده است.

واژگان کلیدی

اخلاق، اخلاق پزشکی، اصول اخلاقی، زکریای رازی، *الحاوی فی الطب*، *المنصوری فی الطب*، اخلاق الطیب.

chavoshi.ak@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۶/۲/۱۸

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (ع.ج).

تاریخ دریافت: ۹۵/۹/۲۰

طرح مسئله

تنیدگی اخلاق با حرفه پزشکی در طول تاریخ، بدین حرفه قداست و شرافت ویژه بخشیده است. متعهد و ملتزم بودن پزشکان به مراعات موازین اخلاقی ضرورتی انکارناپذیر است؛ زیرا آنان به اقتضای حرفه خود امانت‌دار جان، مال و ناموس بیماران به‌شمار می‌روند. بقراط، پزشک بلندآوازه یونان باستان در سوگندنامه معروفش بایدها و نبایدهای پزشکی را یادآور شده، از پزشکان می‌خواهد که آنها را مراعات نمایند. پایبندی بدین روش در تمامی اعصار در سیره عملی و در آثار پزشکان نام‌آور به‌ویژه پزشکان دوره اسلامی به خوبی نمایان است؛ زیرا نادیده گرفتن موازین اخلاقی نه تنها انحطاط حرفه پزشکی بلکه در نهایت انحطاط جامعه انسانی را رقم خواهد زد.

در سال ۱۹۷۹ میلادی نظریه‌ای توسط دو تن از دانشمندان غربی به نامهای تام بیشامپ^۱ و جیمز چیلدرز^۲ تحت عنوان اصول چهارگانه اخلاق زیست پزشکی مطرح شد. این نظریه در طول سی و هشت سال گذشته به مهم‌ترین و معتبرترین نظریه اصل‌گرایانه در اخلاق پزشکی مغرب زمین به‌خصوص کشورهای انگلیسی زبان تبدیل شده است.^۳ براساس این نظریه، چهار اصل اخلاقی می‌تواند چارچوبی مناسب برای فعالیت‌های مرتبط با امور زیست پزشکی به‌شمار آیند. این اصول عبارتند از: محترم شمردن استقلال فرد،^۴ وظیفه سود رسانی،^۵ وظیفه عدم آسیب‌رسانی^۶ و محترم شمردن عدالت.^۷ رعایت این چهار اصل می‌تواند تحقق اخلاق در زمینه خدمات بهداشتی و درمانی را تضمین نماید.^۸

رویکرد اصل‌گرایانه در اخلاق پزشکی مسلمانان نیز سابقه‌ای دیرینه دارد. زکریای رازی از جمله پزشکان نام‌آور دوره اسلامی است که علاوه بر نگارش رساله مستقلی در باب اخلاق پزشکی برای یکی از دانشجویان خود که با عنوان *اخلاق الطیب* شهرت یافته، در لابلای دیگر آثارش که در زمینه پزشکی نگاشته است، بر پایبندی پزشکان به مراعات اصول اخلاق پزشکی در حیطه بهداشت و درمان تأکید فراوان نموده است. درباره شناسایی اصول اخلاق پزشکی در آثار رازی تا کنون تحقیق جامع و علمی صورت نگرفته است. در برخی نوشته‌ها به صورت محدود و اجمالی به برخی توصیه‌های اخلاق پزشکی رازی اشاره شده است.

1. Tom. L. Beauchamp.

2. James Childress.

۴. کتاب *Principles of biomedical ethics* نوشته بیشامپ و چیلدرز نخستین بار در سال ۱۹۷۹ توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد منتشر شد و تا سال ۲۰۰۹ شش ویرایش از آن عرضه شد. می‌توان گفت این کتاب یکی از مهم‌ترین آثار در زمینه اصول اخلاق پزشکی در سال‌های گذشته بوده است.

4. Respect for autonomy.

5. Duty of beneficence.

6. Duty of non- maleficence.

7. Respect for justice.

۸. برای اطلاع اجمالی از نظریه بیشامپ و چیلدرز و توضیحاتی درباره اصول چهارگانه مذکور، ر.ک: لاریجانی، ۱۳۹۵: ۱ / ۲۵ - ۲۳.

استاد سید محمود طباطبایی خلاصه‌ای سه جلدی از کتاب *الحاوی* رازی را به زبان فارسی منتشر کرده است. وی در جلد اول این مجموعه به برخی نکات اخلاق پزشکی در کتاب *الحاوی* اشاره نموده است. ایشان همین مطالب را در مقاله‌ای با عنوان: «برخی معیارهای اخلاق پزشکی از دیدگاه محمد بن زکریای رازی» در شماره ۲ *مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی* در سال ۱۳۸۷ نیز به چاپ رسانده است.

این پژوهش بر آن است تا از میان آثار رازی، کتاب‌های: *الحاوی فی الطب*، *المنصوری فی الطب* و *اخلاق الطیب* را که از مهم‌ترین این آثار است انتخاب نموده هر یک را به‌طور جداگانه بررسی نماید تا از توصیه‌ها و دستورالعمل‌های اخلاقی مذکور در آنها، اصول اخلاق پزشکی در اندیشه رازی را استنتاج کند. فرضیه این پژوهش این است که اصول اخلاق پزشکی در اندیشه رازی در مقایسه با چهار اصل اخلاق زیست پزشکی غربی از فراوانی و جامعیت بیشتری برخوردار است.

لازم به ذکر است که *الطب الروحانی* نیز اثر معروف رازی در باب اخلاق است که در بیست فصل به رشته تحریر درآمده است.^۱ لکن رازی در مباحث این کتاب درباره اخلاق پزشکی سخنی نگفته است، از این‌رو از پرداختن به مباحث این اثر به دلیل عدم ارتباط آن با اخلاق پزشکی صرف نظر شده است.

نکته دیگری که اشاره به آن ضروری به نظر می‌رسد این است که رازی در کتاب *الحاوی* گاهی در بیان توصیه‌های اخلاقی خود به آموزه‌های بقراط، جالینوس و دیگر پیشکسوتان در پزشکی استناد کرده و بر سودمندی استفاده از آنها تأکید نموده است (ر.ک: رازی، ۱۴۲۱: ۲۲ / ۱۱۳) که در این نوشتار مجموعه آنها دیدگاه رازی تلقی شده است.

بررسی کتاب *الحاوی فی الطب*

کتاب *الحاوی* بعد از وفات رازی به دستور وزیر رکن الدوله دیلمی از نوشته‌های پراکنده رازی به کوشش شاگردان وی جمع‌آوری شده است. (دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل «الحاوی») *الحاوی* از جمله آثار رازی در علم پزشکی است که آن را *الجامع الحاضر لصناعه الطب* نیز نامیده‌اند. این کتاب در دوازده قسم به رشته تحریر درآمده است. (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۴۱۷) به نقل *عیون الانباء*، *الحاوی* از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین کتاب‌ها در علوم پزشکی تا زمان رازی است؛ زیرا همه بیماری‌ها و مداوای آنها که در آثار پزشکی پیشینیان وجود داشته را شامل می‌شود. رازی آنچه از دیگران در *الحاوی* نقل کرده، به گویندگان آنها ارجاع داده است. (ابن ابی اصیبعه، بی‌تا: ۴۲۱) این روش حاکی از پابندی وی به امانت داری در پژوهش‌های پزشکی است.

۱. این کتاب با تصحیح و شرح مهدی محقق توسط مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران منتشر شده است.

توصیه‌های اخلاقی در کتاب الحاوی

تلاش پزشک برای کاهش درد و رنج بیمار و بازگرداندن سلامتی از دست رفته به وی، از دغدغه‌های اصلی رازی در حرفه پزشکی است. وی در ارائه روش‌های درمانی، نسبت به بیماری‌هایی که درمان آنها دقت و مراقبت بیشتر پزشک و دیگر عوامل درمانی را می‌طلبد، بارها به نحوه صحیح استفاده از داروها و به کار بستن شیوه‌های درمانی تأکید می‌نماید.

در بحث بیماری‌های چشم به داروهای بی‌حس‌کننده و ضد درد همچون تریاک، بنگ و لفاع اشاره کرده و شرایط و نحوه به کار بردن آنها را توضیح داده است. از نظر رازی استفاده از این داروها هنگامی مجاز است که چشم بیمار، زخم برداشته و یا دردهای شدید داشته باشد و بیم آن باشد که بینایی از بین برود. وی تأکید دارد که استعمال این داروها باید با احتیاط کامل صورت پذیرد؛ زیرا استفاده مداوم از آنها موجب کاهش بینایی و چه بسا کوری می‌شود و اگر به ناچار از آنها استفاده شود، باید برای مدتی کوتاه به میزانی که درد را کاهش دهد استعمال شود. و هنگامی که درد آرام گرفت باید آن را رها کرده با داروهای گرم‌کننده‌ای که از دارچین تهیه می‌شوند درمان بیماری را ادامه داد. (رازی، ۱۳۷۴: ۲ / ۲۶ و ۳۲) رازی در این قبیل توصیه‌های درمانی خود بر دو اصل مهم در اخلاق پزشکی یعنی: عدم آسیب رسانی به بیمار و سودرسانی به وی نظر دارد.

در جزء بیست و سوم *الحاوی* ذیل عنوان: «فی محنه الطیب و تعنیه» به نکات دیگری در اخلاق پزشکی اشاره می‌کند که ناظر به ویژگی‌های شخصیتی پزشک است. از دیدگاه رازی پزشک باید پاکیزگی و آراستگی ظاهری را مراعات نماید و چهره، موها و دیگر اعضای بدنش پاکیزه و لباسش تمیز و مرتب باشد. گشاده رو و خوش گفتار بوده، از ترشروی، شتاب زدگی و بی‌پروایی در کار، خودداری کند و آژمند به مال دنیا نباشد. پزشک باید به سن کمال رسیده باشد (یعنی از تجربه و پختگی لازم برخوردار باشد)، از زبان نرم و اخلاق و رفتار نیکو برخوردار باشد و با بیمار به مهربانی و شفقت رفتار کند. از افشای راز بیمار خودداری نماید. در وقت رگ زدن و دارو دادن به بیمار، در بالین وی حاضر باشد.

نکات اخلاقی و دستورالعمل‌های رازی در این بخش نیز ناظر به مراعات اصل شفقت و مهربانی نسبت به بیمار و امانت داری از اسرار اوست.

به عقیده رازی پزشک در تعامل با بیمار نباید با تندخویی و خشونت رفتار کند؛ زیرا چنین رفتاری ممکن است به دشمنی بیمار با وی بینجامد. همچنین پزشک نباید خود را در نظر بیمار همچون خدمتکاری قرار دهد که بیمار برایش شأن و منزلتی قائل نشود، بلکه باید ارجمندی و مقام وی در نظر بیمار به گونه‌ای باشد که با طیب خاطر از دستورهایش پیروی نماید. (همو، ۱۴۲۱: ۲۳ / ۱۱۳ - ۱۱۲) از نکات دیگری که در *الحاوی* مورد تأکید قرار گرفته است توجه به معیارهای ارزیابی و آزمون پزشکان و مدعیان پزشکی است.

استاد محمود طباطبایی که خلاصه‌ای سه جلدی از *الحوای* رازی را به زبان فارسی منتشر کرده است در جلد نخست، این معیارها را در پانزده بند گزارش نموده است که برخی از آنها به قرار زیر است: دانش نظری پزشک باید همراه با تجربیات بالینی باشد و چنانچه تجربه‌ای در کار نباشد، پزشک از به کار بردن دانش خود ناتوان خواهد بود.

پزشک باید هر چه بیشتر از دانش پزشکان کارآموده و سالمند استفاده کند. در موارد دشوار و پیچیده، از مشورت با افراد کارآموده و پزشکی که در آن زمینه تجربه بیشتری دارند استفاده نماید و در صورت لزوم، با چند نفر از آنان به بحث و مشورت بپردازد، سپس تصمیم لازم را بگیرد. پزشک حاذق باید بتواند به وسیله یک دارو، چند بیماری یا علامت بیماری را درمان کند و برای هر علامت، نیازمند به کار بردن داروی جداگانه‌ای نباشد و چنانچه داروی مورد نظرش در روستاها و مناطق دورافتاده پیدا نشود، باید توانایی استفاده از داروهای جایگزین را داشته باشد. (همو، ۱۳۹۰: ۱ / ۲۰۹ - ۲۰۸)

جدول (۵): توصیه‌های اخلاقی ناظر به تعامل پزشک و بیمار و اصول اخلاقی مورد اشاره

اصول اخلاقی پزشکی مورد نظر	نکات اخلاقی مورد اشاره
اصل عدم آسیب‌رسانی	۱ استعمال داروهای بی‌حس‌کننده و ضد درد همچون: تریاک، بنگ و لفاح باید با احتیاط کامل صورت پذیرد؛ زیرا استفاده مداوم از آنها موجب کاهش بینایی وای بسا کوری می‌شود.
اصل شفقت و مهربانی	۲ پزشک باید با بیمار به مهربانی و شفقت رفتار کند.
اصل امانت‌داری	۳ از افشای راز بیمار خودداری نماید.
اصل سودرسانی و اصل عدم آسیب‌رسانی	۴ در وقت رگ زدن و دارو دادن به بیمار، در بالین وی حاضر شود.
اصل عدم آسیب‌رسانی	۵ پزشک نباید با بیمار با تندخویی و خشونت رفتار نماید؛ زیرا چنین رفتاری ممکن است به دشمنی بیمار با وی بینجامد.
اصل سودرسانی و اصل عدم آسیب‌رسانی	۶ در موارد دشوار و پیچیده، از مشورت با پزشکان کارآموده و دارای تجربه استفاده کند.
اصل سودرسانی	۷ پزشک باید بتواند به وسیله یک دارو، چند بیماری یا علامت بیماری را درمان کند.
اصل سودرسانی	۸ اگر داروی مورد نظرش در روستاها و مناطق دورافتاده پیدا نشود، باید توانایی استفاده از داروهای جایگزین را داشته باشد.
اصل سودرسانی	۹ پزشک باید از دانش پزشکان کارآموده و سالمند برای درمان بیماران استفاده کند.

بررسی کتاب المنصوری فی الطب

کتاب المنصوری از دیگر آثار محمد بن زکریای رازی در علم پزشکی است که در ده مقاله نگارش یافته است. (ابن ندیم، ۱۳۹۸: ۴۱۷) رازی در کتاب المنصوری موضوعاتی همچون شناخت اندامها، شناخت مزاجها، چهره شناسی، ارزش خوراکیها و داروها، حفظ تندرستی، آرایش و پیرایش، گردشگری، شکسته‌بندی، زهرها و گزیدگیها، بیماری‌های بدن، تبها و راه درمان آنها را مورد بحث قرار داده است.

توصیه‌های اخلاقی در کتاب المنصوری فی الطب

رازی در بخش پایانی مقاله چهارم کتاب بحثی را مطرح می‌کند تا در نتیجه آن پزشک دانشمند و کارآمد در طبابت و درمان از پزشک لایبالی و بی‌بهره از دانش پزشکی بازشناخته شود. وی بر آن است که باید گذشته پزشک و نحوه گذران زندگی وی بررسی گردد، تا معلوم شود عمر خویش را چگونه سپری کرده است. آیا عمر خود را در مطالعه و بررسی آثار پزشکان و طبیعی‌دانان پیش از خود مصروف داشته است یا در بند لهو و می‌گساری بوده است؟ اگر از دسته اول باشد، باید با حسن نظر به او نگریست و اگر از گروه دوم است، فاقد شایستگی برای طبابت و درمان است.

رازی پزشکی را فاضل و دانشمند می‌داند که آثار پزشکان و فیلسوفان پیشین را بررسی کرده و صلاحیت اظهار نظر در آرای ایشان را به دست آورده باشد و علاوه بر حظ و بهره‌ای که از آنان کسب کرده است، در بالین بیماران نیز حاضر شده باشد. در نگاه او پزشکی که آثار پیشینیان در علم طب را مطالعه و بررسی کرده و از آرای آنان باخبر شده است، به‌منزله کسی است که تمامی آن ایام را پشت سر گذارده و از دستاوردهای آن دوران بهره‌مند شده است. (رازی، ۱۴۰۸: ۲۳۵) در مقاله هفتم نیز در بحث کلیات مربوط به شکسته‌بندی نسبت به نحوه درمان شکسته‌بندان تجربی و بی‌سواد که بر اثر نادانی مشکلات فراوانی را برای بیماران به وجود می‌آورند، هشدار می‌دهد. (همان: ۳۰۱) رازی با طرح این مباحث بر ضرورت آگاهی طبیب بر علم طب و حذقت و مهارت او در عمل تأکید می‌کند، تا در پرتو آن، اصل اخلاقی سود رسانی به بیمار و پرهیز از آسیب رسانی به وی مراعات شود.

در مقاله ششم در بخش درمان انگستانی که بر اثر سرمازدگی، گوشت آنها سیاه و فاسد شده است، به معالجه درمانگران نادانی اشاره می‌کند که اقدام ناآگاهانه آنان موجب شدت بیماری بیمار می‌شود. وی در ادامه بحث تأکید می‌کند که چنین کاری نیازمند درمان‌کننده‌ای دانشمند، مهربان و نرم‌خو است. (همان: ۲۹۰) رازی در این عبارت آگاهی، نرم‌خویی و مهربانی پزشک را مورد توجه قرار می‌دهد که ناظر به اصل اخلاقی شفقت و عدم آسیب رسانی به بیمار است.

در بخش معالجه زخم‌ها و دمل‌ها دستورالعمل‌هایی را ارائه داده، تأکید می‌کند که به کار بستن این نکات درمانی، برای بیمار سود فراوان دارد و غفلت از آنها ضرر و زیان بسیار به بیمار می‌رساند. (همان: ۳۱۱)

در گفتار هفتم در روش درمان کیست زیر پوست، یادآور می‌شود که اگر در درمان توده کوچک، کوتاهی به عمل آید، آن توده بزرگ می‌شود که برای جراحی و بیرون آوردن آن بیمار به پزشک مهربان و همراه نیازمند است وی در ادامه به ترفندهای برخی از پزشکان سود جو و دنیاطلب اشاره می‌کند که آگاهانه بخشی از توده را در بدن بیمار باقی می‌گذارند تا درمان بیمار به طول انجامد. (همان: ۳۲۱ - ۳۲۰) در مقاله هفتم در درمان شکستگی و شکاف کاسه سر، نسبت به کوتاهی کردن در معالجه بیمار که ممکن است موجب اختلالات مغزی و تشنج و مرگ سریع وی شود، هشدار داده، و تأکید می‌کند که برای درمان بیمار در این شرایط به پزشک معالجه‌ی نیاز است که دانشمند، ماهر، حاذق و مهربان و همراه با بیمار باشد. (همان: ۳۳۴) رازی در پایان مقاله هفتم به نیرنگ‌های گوناگون پزشک نمایانی اشاره می‌کند که مردم عوام را برای متاع دنیا فریب می‌دهند و بی‌مهابا موجبات آزار و ناراحتی و مرگ بسیاری از آنان را فراهم می‌سازند.

وی گرمی بازار این شیادان آسیب‌رسان به مال و جان بیماران را در نتیجه ساده‌انگاری و عدم سوءظن افراد فهیمیده به اعمال و رفتار آنان می‌داند؛ زیرا اگر افراد دانا با بدبینی، کار آنان را پی‌گیری نمایند، نیرنگ و دروغ ایشان برملا خواهد شد. (همان: ۳۳۶ - ۳۳۵) رازی در عبارات پیش‌گفته بر نکات اخلاقی زیر تأکید می‌نماید:

۱. عدم دقت و سهل‌انگاری پزشک در درمان بیماری علاوه بر توسعه و گسترش بیماری گاهی موجب مرگ بیمار می‌شود و این در حقیقت نادیده گرفتن دو اصل اخلاقی سود رسانی به بیمار و عدم آسیب‌رسانی به او است.

۲. پزشک معالج علاوه بر برخورداری از دانش و مهارت لازم در تشخیص و درمان بیماری‌ها باید از حسن اخلاق و رفتار نیز برخوردار باشد و بیماران را مشفقانه مداوا کند.

۳. درمان ناقص و ناتمام بیماری و یا طولانی کردن دوره درمان که آگاهانه با اهداف سودجویانه در حرفه پزشکی انجام شود، با چند اصل مهم اخلاقی ناسازگار است که اصل امانت‌داری نسبت به جان و مال بیمار، اصل عدم آسیب‌رسانی به بیمار و اصل سودرسانی به وی از جمله آنها است.

۴. رخنه و نفوذ شیادان پزشک نما در میان مردم خطر بزرگی است که علاوه بر تهدید مال و جان بیماران رنجور و ناتوان، قداست و شرافت حرفه پزشکی را نیز هدف قرار می‌دهد. از این‌رو مقابله جدی با آن، امری ضروری است.

جدول (۶): توصیه‌های اخلاقی ناظر به تعامل پزشک و بیمار

اصول اخلاق پزشکی مورد نظر	نکات اخلاقی مورد اشاره
اصل سودرسانی اصل عدم آسیب‌رسانی	۱ پزشک باید علاوه بر دارا بودن دانش پزشکی، در عمل نیز مهارت داشته باشد
اصل سودرسانی اصل شفقت	۲ پزشک باید مهربان و نرم خو باشد
اصل عدم آسیب‌رسانی	۳ باید از درمان ناقص و ناتمام بیماری پرهیز نماید
اصل عدم آسیب‌رسانی اصل امانت‌داری	۴ باید از طولانی کردن آگاهانه دوره درمان بیماری با اهداف سودجویانه پرهیز نماید
اصل عدم آسیب‌رسانی	۵ باید با روش‌های درمانی پزشک نمایان عوام فریب مقابله نماید

بررسی کتاب اخلاق الطیب

عبدالطیف محمد العبد^۱ هنگام تحقیق درباره رساله دکتری خود به دست نوشته‌ای از رازی با عنوان: رساله لابی بکر محمد بن زکریاء الرازی الی بعض تلامذته، دست یافته که در دارالکتب المصریه قاهره به شماره ۱۱۹ طب تیمور نگهداری می‌شود. او این رساله را بی‌تردید از دست‌نوشته‌های رازی به یکی از شاگردانش می‌داند و آن را با عنوان: *اخلاق الطیب*، منتشر کرده است. محمد العبد علاوه بر تصحیح این رساله با تعلیقات فراوان کوشیده است تا هماهنگی و یکدستی محتوای آن را با دیگر آثار رازی به اثبات برساند. این رساله سرشار از پندها و توصیه‌های اخلاق پزشکی است که می‌تواند به‌عنوان ضابطه اخلاقی، نحوه تعامل پزشک و بیمار را ترسیم نماید.

دستورالعمل‌ها و توصیه‌های اخلاقی در «اخلاق الطیب»

رازی این رساله را خطاب به یکی از شاگردانش نگاشته که یکی از فرمانروایان، او را به‌عنوان پزشک ویژه خویش برگزیده است. وی در آغاز رساله دست به دعا بر می‌دارد و برای شاگردش موفقیت و کامیابی را مسئلت می‌کند؛ چراکه فرمانروا به وی اعتماد کرده و او را امانت دار جان خویش قرار داده است. (رازی، ۱۹۷۷: ۱۷ - ۱۶) دعا کردن پزشک برجسته‌ای چون رازی در حق یکی از شاگردانش علاوه بر ابراز لطف

۱. او در سال ۱۹۷۵ م. رساله دکتری خود را تحت عنوان: فلسفه ابوبکر محمد بن زکریای رازی، در بخش فلسفه اسلامی در دانشکده دارالعلوم دانشگاه قاهره به پایان رسانیده است.

و محبت به وی، گویای تواضع و فروتنی استاد در مقابل شاگرد و تکریم اوست، که از جمله نکات مهم اخلاقی در تعامل پزشک و دانشجو به‌شمار می‌آید.

نخستین توصیه اخلاقی رازی در این رساله به شاگرد خود، مراقبت از نفس و پرهیز از اشتغال به لهو و خوش‌گذرانی و تأکید بر مطالعه کتب و کسب آمادگی در حرفه پزشکی است. (همان: ۲۰ - ۱۹) توصیه اخلاقی دیگر رازی، مدارا و همراهی کردن پزشک با مردم و حفظ اسرار آنان است؛ زیرا برخی از بیماران که بیماری خود را از نزدیک‌ترین کسان خویش همچون پدر، مادر و فرزندان مخفی می‌دارند، به ناچار با پزشک در میان می‌گذارند. (همان: ۲۷) عفاف و پاک‌چشمی پزشک به هنگام معاینه و درمان بیماران زن، از دیگر نکات اخلاقی مورد اشاره رازی است. وی ضمن تأکید بر اینکه نگاه پزشک نباید از محل درد فراتر رود، به گفتاری از جالینوس در توصیه‌هایش به دانشجویان استناد می‌کند که گفته است: «پزشک باید برای خدا پاک و خالص باشد و از زنان و زیبا رویان چشم فرو بندد و از دست زدن به جایی از بدن آنان پرهیز نماید.» (همان: ۲۹ - ۲۸) رازی در بخش دیگر این رساله از خود بزرگ‌بینی و فخرفروشی برخی از پزشکان نسبت به دیگران سخن می‌گوید؛ به‌ویژه هنگامی که پادشاه و یا فرمانروایی آن پزشک را پزشک مخصوص خود قرار داده باشد. وی در تقبیح این صفت و پرهیز از آن به سخنی از جالینوس استناد می‌کند که گفته است: «من برخی از پزشکان را دیده‌ام هنگامی که به دستگاه پادشاهان راه یافته‌اند، نسبت به توده مردم فخرفروشی کرده، از درمان ایشان دریغ ورزیده‌اند، با آنان به درستی سخن گفته و روی در هم کشیده‌اند. چنین [پزشکی] محروم و ناقص است.» (همان: ۳۷ - ۳۵) رازی در ضرورت درمان تهیدستان و بینوایان نیز به سخن جالینوس استناد می‌کند که گفته است: «پزشک باید تهیدستان و بینوایان را به‌گونه‌ای درمان کند که توانگران را درمان می‌کند.» وی در ادامه سخن، پیروی از روش جالینوس را در این زمینه مورد تأکید قرار می‌دهد. (همان: ۳۸ - ۳۷) درباره سیره عملی رازی نوشته‌اند که وی به درمان بینوایان بیش از درمان توانگران تمایل داشت، در بالین آنان حاضر می‌شد و به درمانشان می‌شتافت و مقرری‌های کلانی به ایشان می‌پرداخت. (ابن ابی اصیبعه، بی‌تا: ۴۱۶) دیگر توصیه اخلاقی رازی در این رساله که با بهره‌گیری از سخنان جالینوس بدان پرداخته است، بازداري پزشک از عجب و خودپسندی است که گاهی دامن‌گیر پزشکان می‌شود.

جالینوس در این باره گفته است: «در بین پزشکان، پزشکی را دیده‌ام که چون بیماری را که مبتلا به بیماری سختی بود درمان کرد و آن بیمار توسط وی بهبودی یافت، دچار عجب و خودپسندی شد. پس هرگاه [پزشک] این‌گونه باشد، موفق و پایدار نخواهد بود.» رازی در ادامه می‌گوید: «جالینوس حکیم

[پزشکان] را از این خصلت‌ها بازمی‌دارد.» (رازی، ۱۹۷۷: ۳۹ - ۳۸) توکل و خود سپاری به خدای بزرگ و بی‌همتا از جمله ویژگی‌های مهم انسان‌های با ایمان است. در اندیشه انسان خدامحور تمامی امور عالم با خواست و اراده الهی تحقق می‌پذیرد. از این رو پزشک ملتزم و با ایمان باید همواره تلاش و اقدامات درمانی خود را وسیله‌ای در جهت خواست و اراده الهی به‌شمار آورد. رازی این اصل مهم اعتقادی و اخلاقی را مورد توجه قرار داده، یادآور می‌شود که پزشک علی‌رغم داشتن آگاهی و حذاقت در درمان بیماران، باید بر خدا توکل کند و شفای آنان را از او بخواهد و اگر تنها به دانش و توانایی‌های خود تکیه کند، خدا او را در بهبود بیماران ناکام می‌گذارد. (همان) نکته اخلاقی دیگری که رازی بدان اشاره می‌کند، خودداری پزشک از نزدیک شدن به داروهای کشنده است. در نگاه رازی پزشک نباید درباره سموم و آثار زیان بار آنها با کسی سخن بگوید؛ چون در حرفه پزشکی نیازی به نام بردن و کاربرد آنها وجود ندارد. (همان: ۴۷ - ۴۶) یکی دیگر از ویژگی‌های شخصیتی پزشک که در این رساله بدان توصیه شده است، خودداری از باده‌نوشی است؛ زیرا که باده‌نوشی موجب زوال خرد و هوشیاری می‌شود و پزشک باده نوش در حال مستی علاوه بر لغزش و خطا در تشخیص و درمان، در چشم دیگران نیز بی‌مقدار می‌شود. (همان، ۶۵) از دیگر توصیه‌های اخلاقی رازی ملازمت و همراهی کردن پزشک با بیمار پس از تجویز داروهای ملین و استفراغ‌آور به او است تا در خوردن و آشامیدن دچار خطا و اشتباه نشود و به بیماری‌های دیگر گرفتار نیاید. (همان: ۶۷)

رازی از مخالفین آزمایش بر روی بیمار است. وی با استناد به سخنانی از جالینوس و بقراط در مخالفت با آزمایش بر روی بیمار و خطرناک بودن آن می‌گوید: «من در حرفه پزشکی از آزمایش [بر روی بیمار] جلوگیری می‌کنم.» رازی با بیان مشاهدات خود در این باره از ناآگاهی مردم و از سنگدلی و گستاخی کسانی که بر روی بیماران آزمایش می‌کنند و موجب هلاکت آنان می‌شوند، اظهار نگرانی می‌کند. (همان: ۸۰ - ۷۷) دوری جستن از پزشک نمایان از دیگر توصیه‌های رازی به شاگرد خویش است. وی دزدان و راهزنان را از پزشک نمایان بهتر می‌داند؛ زیرا که دزدان و راهزنان اموال انسان‌ها را به یغما می‌برند و حال آنکه مدعیان پزشکی جان انسان‌ها را می‌ربایند. (همان: ۸۱) رازی در بخش‌های پایانی این رساله، یکی دیگر از ویژگی‌های شخصیتی پزشک را یادآور می‌شود که آن تواضع و فروتنی است. در نگاه رازی فروتنی زبونی و خواری نیست، بلکه زینت و زیبایی حرفه پزشکی است. به نرمی با مردم سخن گفتن و از خشونت و تندخویی دست کشیدن موجب کامیابی و موفقیت پزشک خواهد شد. (همان: ۸۵ - ۸۴) رازی در پایان رساله بار دیگر دست به دعا برمی‌دارد و از خدای بزرگ موفقیت و کامیابی شاگرد خویش را در پیمودن راه راست مسئلت می‌نماید. (همان: ۹۵)

توصیه‌های اخلاقی ناظر به ویژگی‌های شخصیتی پزشک

۱. پرهیز از اشتغال به لهو و خوش‌گذرانی؛
۲. تواضع و فروتنی در تعامل با شاگردان؛
۳. پرهیز از خود بزرگ‌بینی و فخر فروشی نسبت به دیگران؛
۴. اهتمام ورزیدن به درمان تهیدستان و بینوایان؛
۵. پرهیز از عجب و خودپسندی؛
۶. توکل و خود سپاری به خدای بزرگ به هنگام درمان بیماران و درخواست شفای بیماران از درگاه او؛
۷. پرهیز از باده نوشی؛
۸. تواضع و فروتنی با مردم؛
۹. به نرمی با مردم سخن گفتن و از خشونت و تندخویی پرهیز نمودن.

جدول (۷): توصیه‌های اخلاقی ناظر به تعامل پزشک و بیمار و اصول اخلاق پزشکی مورد اشاره

اصول اخلاق پزشکی مورد نظر	نکات اخلاقی مورد اشاره	
اصل سودرسانی	مدارا و همراهی کردن با بیمار	۱
اصل امانت‌داری	حفظ اسرار بیماران	۲
اصل امانت‌داری	عفاف و پاک چشمی به هنگام معاینه و درمان بیماران زن	۳
اصل عدالت	درمان تهیدستان و بینوایان همانند درمان توانگران	۴
اصل عدم آسیب‌رسانی	خودداری از نزدیک شدن به داروهای کشنده و پرهیز از گفتگو درباره آنها	۵
اصل سودرسانی	ملازمت و همراهی کردن پزشک با بیمار پس از تجویز داروهای ملین و استفراغ آور به او	۶
اصل عدم آسیب‌رسانی	خودداری از آزمایش بر روی بیمار	۷
اصل توکل	توکل و خود سپاری به خدا در هنگام معاینه و درمان بیمار	۸

نتیجه

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که:

۱. رازی از جمله پزشکان دوره اسلامی است که در آثار خود نکات بسیاری از اخلاق پزشکی را به صورت دستورالعمل و توصیه یادآور شده است. برخی از توصیه‌ها و دستورالعمل‌های وی ناظر به ویژگی‌های شخصیتی پزشک و برخی دیگر مربوط به تعامل پزشک و بیمار است.

۲. وی در کتاب *اخلاق الطیب* نیز نکات مهمی از اخلاق پزشکی را که ناظر به تعامل استاد و دانشجویست، در قالب توصیه‌های کاربردی یادآور شده است. این روش می‌تواند الگوی مناسب اخلاقی در تعامل استاد و دانشجو به‌شمار آید.

۳. رازی در کتاب *المنصوری فی الطب و اخلاق الطیب*، ضمن تأکید بر ضرورت آگاهی و حذاقت پزشک، برای باز شناختن پزشکان دانشمند و کارآمد از پزشک نمایان و شیادان، معیارهایی به دست داده است تا از ضرر و آسیب آنان به بیماران جلوگیری شود.

۴. توصیه‌ها و دستورالعمل‌های اخلاقی رازی در تعامل پزشک و بیمار، بر مبنای شش اصل اخلاقی: توکل به خدا، سود رسانی، عدم آسیب رسانی، امانت داری، شفقت و عدالت، که از مهم‌ترین اصول اخلاق پزشکی به‌شمار می‌رود، استوار است. دیدگاه رازی علاوه بر آنکه دربرگیرنده سه اصل از اصول چهارگانه اخلاق زیست پزشکی غربی است، مطرح‌کننده سه اصل دیگر: «توکل به خدا»، «شفقت» و «امانت‌داری» است. اصل «توکل به خدا» با رویکرد دینی در چارچوب اصول اخلاق پزشکی قرار گرفته است؛ لذا در رویکردهای اخلاقی سکولار بدان توجه نمی‌شود.

اصل «محترم شمردن استقلال فرد» که از اصول اخلاق زیست پزشکی غربی است در حقیقت تحت تأثیر انسان‌گرایی غالب در تفکر اخلاقی مدرن مورد توجه قرار گرفته است که در گذشته - حتی در اخلاق مغرب زمین - چنین توجهی به اهمیت استقلال فردی انسان وجود نداشته است. به نظر می‌رسد دلیل چنین رویکردی در گذشته علاوه بر وجود پزشکان دانشمند و حاذق که خدمت به بیماران را وظیفه حرفه‌ای خود می‌دانستند، اعتماد و اطمینان مردم به حسن تدبیر آنان بوده باشد. از این‌رو رازی نیز در آثار خود به اصل مذکور اشاره‌ای نکرده است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ابی اصیبعه، بی‌تا، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، تحقیق نزار رضا، بیروت، دار مکتبه الحیاه.
۳. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، ۱۳۸۹، *الفهرست*، بیروت، دار المعرفه.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۳، *لغتنامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۵. رازی، محمد بن زکریا، ۱۳۷۴، *الحاوی فی الطب*، ج ۲، حیدرآباد دکن، مجلس دائره المعارف العثمانیه.
۶. رازی، محمد بن زکریا، ۱۳۹۰، *خلاصه کتاب الحاوی*، گردآوری، ترجمه، تصحیح و تحقیق

- سید محمود طباطبایی، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد، چ ۲.
۷. رازی، محمد بن زکریا، ۱۴۰۸ ق، *المنصوری فی الطب*، تحقیق حازم البکری الصدیقی، کوبت، منشورات معهد المخطوطات العربیه المنظمه العربیه للتربیه و الثقافه و العلوم، چ ۱.
۸. رازی، محمد بن زکریا، ۱۴۲۱ ق، *الحاوی فی الطب*، ج ۲۳، تصحیح محمد اسماعیل، بیروت، دار الکتب العلمیه، چ ۱.
۹. رازی، محمد بن زکریا، ۱۹۷۷، *اخلاق الطیب*، تحقیق عبداللطیف محمد العبد، قاهره، مکتبه دار التراث.
۱۰. لاریجانی، باقر، ۱۳۹۵، *پزشک و ملاحظات اخلاقی*، ترجمه کیارش آرامش، تهران، برای فردا، چ ۲.
11. Beauchamp, Tom. L. and Childress, James. F. (2001), *Principles of Biomedical Ethics*, Fifth Edition, Oxford University Press, New York.

